

Олександр Галенко

КОМЕНТАР:
ПРО ОСМАНСЬКУ ТИТУЛАТУРУ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

Стаття В. Дубровського містила дещо несподівану для перших її дослідників інформацію. Висновки, зроблені В. Дубровським на підставі лише одного документа, стосовно значної самостійності української гетьманської адміністрації у стосунках з Портою та відповідно важливої посередницької її ролі у налагодженні московсько-османських стосунків В. Ульяновський та С. Кіржаєв визнали "значним перебільшенням". Отже, відправною точкою розгляду даної публікації є інформативні можливості наведеного В. Дубровським документа. Додаткову цікавість цей документ викликає тим, що за період гетьманства Івана Мазепи подібних джерел ще не публікувалося.

Дипломатичне листування є важливим джерелом для оцінки реально-го політичного статусу країн. Для державних утворень із сильними традиціями степових¹ імперій, таких як, зокрема, Османська імперія, Кримський ханат, Український гетьманат та Московська держава², це тим більше характерно, тому що для них дипломатичне листування було однією з арен справжнього змагання, яке відбувалося паралельно із суперництвом у сфері воєнній та політичній. За степовою традицією критерієм у стосунках між правителями в першу чергу були не багатство, військо і навіть не приналежність до династії, і аж ніяк не розміри підвладної території, хоч все це, безперечно, мало значення, а насамперед відношення правителів один до одного з точки зору рівності та підлеглості, причому, як рівність, так і особливо підлеглисть мали чимало дрібніших градацій. Політичні трактати османських інтелектуалів багаті на міркування з цього приводу. Обґрунтовуючи владні права османських правителів, які, між іншим, панували над самими чингізідами в особі кримських ханів, вони так чи інакше спиралися на степову теорію імперської харизми "кут". Ця остання давалася взнаки, коли панування потрапляло до рук завзятих, але безрідних володарів. Навіть османські султани з точки зору османських політичних теорій хоч і належали до категорії суверенних володарів, не відносилися до всесвітніх правителів (*sahib-kiran* – володарів сприятливого положення планет), якими були тільки Олександр Македонський, Чингіс Хан та Тимур. З османських султанів до цієї плеяди мало не прилучився один Селім I Лютий, решта представників династії уособлювала володарів трохи нижчих рангом, причому таких, яким влада дісталася через сприятливі обставини та власні здібності, тобто явочним порядком – *sahib-i zuhur*, а не завдяки династичним правам [Fleischer 1986, 279–286]. Отже, якщо самі османські політичні теоретики так прискіпливо намагалися підшукати точне місце османським султанам, титулатура, що вживалася в практичних стосунках, поготів мусила точно відбивати співвідношення сил.

Відповідно, в османській канцелярії система титулування своїх та іноземних державних осіб була розроблена до найменших подробиць. Вживання титулів та формула звертання *inscriptio* були розроблені ісламськими канцеляристами й освячені згодом близькосхідною та степовою державною традицією і все це набуло сили світського закону – *кануну*.

Власне *inscriptio* складалося з трьох компонентів. Першим була формула похвального звертання, яке називалося *елькаб*. Другим – ім'я й посадовий титул, що ставав по суті часткою імені. Наприклад, в імені Капудан Халіль Паша власне ім'ям є лише Халіль, але загалом це ім'я означало людину на ім'я Халіль в ранзі паші й на посаді адмірала – капудана-паші. Ось таке складне ім'я називалося *унван*. В кінці формула листовного звертання вимагала доброго побажання, яке також вживалося залежно від становища і віросповідання адресата. Останній компонент мав назву *ду'а*. Стосовно іноземних адресатів, які не були мусульманами, інформативність унванів порівняно незначна. Османська канцелярія визнавала усі постійно вживані титули європейських монархів й персон нижчих рангів лише достосовуючи їх до своєї вимови. Вони часто не реагували на реальний політичний зміст іноземних титулів. Через це слово цар (*чар*) часто-густо вживалося ними без зайвих застережень, попри те, що для Московської держави цей титул мав претензію на рівність із ханом, тобто титулом правителя на одному шаблі з османським султаном, кримським ханом – нащадком чингізидів, перським шагом, що пізніше розцінювалося як еквівалент європейського імператора. Османи не визнають за московськими царями право на титул імператора аж до 1747 р. Так само й у світі Османську державу вважали за імперію, але щодо її правителів за звичкою вживався титул султана. Доброслов-*ду'а* немусульман висловлював як правило одне побажання – скінчити життя мусульманином. А от *елькаб*, або славослов, ніс значне смислове навантаження.

Збірка світських законів (*канун-наме*) Мегмеда II Завойовника кінця XV ст. містить, наприклад, список посад та відповідних їм грошових окладів та *елькабів* для вищих державних службовців імперії [Канун наме, 1990, 89–90]³, тому *елькаби* на загал майже не мінялися протягом століть. Найменша зміна в титулатурі засвідчувала істотні зміни в становищі певної особи. Звичайно, що за титулуванням іноземних володарів пильнували, як кажуть турки, “в чотири ока”. Приклад, що подав Г. Іналджик своїм дослідженням титулатури, яку вживали османи для московських царів, з метою з'ясування етапів московсько-османського суперництва до 1700 р. [Inalcik 1993] показує продуктивність дипломатичного листування як джерела для вивчення політичних стосунків османської імперії з іншими державами і правителями.

Розглядуваний лист Хюсейна Паші не є винятком. Османський *елькаб* Івана Мазепи був такий: *Qudwetu 'umera 'i-l-Masihyye, 'umdetu-l-kubera 'i-l-'Isawyye Çaporqve hatmani* – “Взірець месіянських [тобто християнських – О. Г.] емірів, стовп Ісусових мужів Запорозький гетьмане (останні два слова вже належали *унванові*)”. Ключовим в цьому титулуванні є слова *емір* –

“правитель” та *кабір* “великий муж”. Слово *емір* вживалося для будь-якого правителя, який виконував також воєнні функції, починаючи від османських провінційних начальників санджак-беїв і аж до монарших осіб Європи, нехай це буде німецький імператор, французький король, московський цар, дож Венеції і т. ін. Серед таких осіб маємо принців та князів⁴ українських гетьманів, які, таким чином мали статус правителів певної самоврядної території⁵.

Але, це ще не вказує на суверенний статус гетьманів. Категорія суверенних, тобто повноправних, а отже такі самих суверенних, як і османські султани, правителів, в ісламському праві існувало чітке визначення *sikke ve hutbe sahibi* – володар монети й проповіді, падишаг. Для них османи додавали в *елькабах* після слова *emir* ще прикметник *‘azam* – “великий”⁶. Так, *елькаби* вказаних монархів включали як обов’язковий компонент *iftikharu* (або *qudwetu*) *‘umera’i-l-‘izam-l-‘Isawiyye* “гордість великих правителів Ісусових” [Fekete 1926, XXXV–XXXVI]. “Пониження” статусу адресата до вживання слова *‘umera’* без епітета *‘izam*, – великий мало місце, здається, тільки у листах до венеціанських дожів, з якими османці часто ворогували [Fekete 1926, XXXV–XXXVI]. Вживання сполучення *‘umera’i-l-‘izam* для *елькабу* персон нижчого рангу також могло трапитися, але дуже нечасто й тільки при листуванні не від імені султана чи Порти, а від достойників приблизно рівного рангу, очевидно. Наприклад, в усій колекції листування з османськими владами графів Естергазі такий *елькаб* зустрічається лише один раз у листі каймакама, тобто виконуючого обов’язки великого візира, Реджеб Паши князю Миколаю Естергазі восени 1630 р., що сприймається тут як прийом ввічливого звернення [Fekete 1932, 56].

Стосовно українських гетьманів, то їхній *елькаб* був незмінний від часу Богдана Хмельницького. “Гордістю християнських правителів”, не великих, а просто правителів, іменувався сам Хмельницький [Рурка 1928; Рурка 1930] та інші українські гетьмани – Петро Дорошенко⁷ та Пилип Орлик [Пріцак 1992], за правління яких Україна мала особливо тісні стосунки з Османською імперією.

Та сама формула прослідковується і за рядками перекладу листа до Івана Виговського, якого наводить М. Петровський у публікованій статті: “Избранному вельможе (= *emiru-l-‘umera’i*) в Ісусове законє начальному в больших (= *umdetu-l-kubera’i*) в Месееве законє”. Точний політичний смисл цього *елькабу* стає зрозумілим з нішану, тобто привілея, виданого Петру Дорошенку 1672 р., і з нього видно, що османи, приймаючи Україну під свій протекторат, надавали їй політико-адміністративного статусу санджаку, тобто дійсно найнижчої адміністративно-територіальної самоврядованої (адже світські закони, *канун*, були в кожному санджаку свої) одиниці, існуючої в імперії. Посада намісника санджаку – санджак-бея – відповідала титулу *еміра* і рангу *однобунчужного* паші, тобто паші, який мав право носити бунчук з одним кінським хвостом. Відповідно, *елькаб* таких османських начальників та українських гетьманів був майже однаковий, хіба що при звертанні на

адресу османів до слова *emir* часом додавався епітет “*kiram*” “благородний, достойний”, наприклад: *kudvetu-l-‘umera’i-l-kiram* гордість достойних правителів [Kütükoglu 1994, 103]. Трохи інакші елькаби – *e’azimu* або *emiru-l-‘umera’i-l-kiram* – велич чи правитель достойних правителів [Kütükoglu 1994, 102] вживалися для вищих сходінкою начальників, бейлербеїв – намісників великих провінцій, які мали ранг двобунчужного паші. Незмінність сполучення *‘umera’i-l-kiram* у титулуванні різних за рангом, але все ще не суверенних османських достойників добре показує, що слово *kiram* слід розуміти буквально, а не як синонім до слова “великий”, яке повністю міняло б статус адресата. А від того, що слово *emir* часом замінялося на *e’azim* стосунки суверенності не мінялися.

Отже, в очах Османів українські гетьмани вважалися самостійними, але не суверенними правителями, які стояли за османською ієрархією приблизно на одному щаблі з санджакбеями, а сама Україна вважалася окремою самоврядною, але не суверенною країною, близькою за статусом до санджаку. Причому, треба зазначити, цей статус зберігався за Україною, поки вона користувалася автономією, незалежно від того, який там був уряд – власне український гетьманський чи російський. Так, Київський генерал-губернатор Олексій Леонтєв саме перед призначенням на Україну гетьманом К. Розумовського, також титулувався у листі *кадія* (судді) Кефи як *‘umdetu-l-‘umera’i-l-mesihiyue*. Щоправда, цей *елькаб* був згаданий ніби про всяк випадок після за назви основної посади Леонтєва (!): *hala Kiyov Ğanaralı* “нині київський губернатор”⁸.

Подібний до України статус мали, втім, не лише османські санджаки, а й васальні володіння, такі як Молдавія, Валахія, Семиграддя (окрім певний час Кримського ханату та деяких інших мусульманських країн). Ці держави не входили до складу османської держави як звичайні провінції, адже вони сплачували їй данину, а з свого боку управлялися власною династією та користувалися певною автономією, що також давала право на самостійні зовнішні відносини. Саме такий статус здавався українським гетьманам до і після Хмельницького вигіднішим для України, аніж її повністю підлегле становище в складі Річі Посполитої чи Московщини. Причому здобути в Османській імперії такий статус можна просто, для цього треба було лише прийняти її протекцію, щоб стати формально країною ісламу – *daru-l-islam* або хоча б країною мирної угоди – *daru-l-‘ahd*.

Порта, як видно з розглядуваного документа, з готовністю підтримувала досить високий рівень стосунків з Україною, створюючи, таким чином, необхідне правове поле для взаємних стосунків. Так, тут хоча і пишеться у 5-му рядку Мазепі “Вашого царя лист”, але водночас вважається “Ваша країна” (див у 3-му рядку *vilayetinizde olan*), вживаючи для слова “країна” один і той же термін, що й для московського царя (див. у 2-му рядку *Moskov vilayetlerinin ulu çarı*). Якими б не були мотиви цієї політики Порти стосовно України, але очевидно, що ці стосунки мали характер міждержавних. Отже, В. Дубров-

ський не перебільшував, коли вважав Україну Мазепиних часів самостійною політичною силою – принаймні так вважала одна з основних держав регіону.

У зв'язку з вищесказаним варто уважніше придивитися до мотивів збереження Росією автономного статусу України, адже для останньої, доки тривала автономія, Османська імперія була привабливою й реальною альтернативою Московщині. Тільки ж звичайно, що ця османська альтернатива існувала для України лише доти доки у Причорномор'ї існував воєнний паритет.

¹ Так звана тюрко-монгольська політична спадщина, з якою і понині асоціюється образ держави кочовиків, сама мала індоєвропейське походження, яке їй дісталось від попередніх володарів степу скіфів та тохарів [Прицак, 1997, 148–149]. Тому термін “степова” виглядає точнішим за інші етнічні, географічні чи соціо-економічні визначення, як “тюрко-монгольська”, “євразійська” чи “кочова”, цієї традиції та цивілізації.

² Цей список включає до себе чимало інших держав, що колись перебували в орбіті політичного впливу степових імперій. Природно, що Україна, розташована в степовій зоні, з усіма державами, що існували на її території, мала сильні степові традиції.

³ Тільки шкода, що автор “вільного перекладу” Р. І. Керім-заде подав *елькаби* лише у перекладі російською мовою без транскрипції, що зменшує вартість його праці.

⁴ Ідентичним *елькабом* титулувався хтось з князів Любомирських у недатованому документі, що зберігається Луцькому державному краєзнавчому архіві. За можливість познайомитися з ним та надіслану фотокопію я вдячний Олені Дмитрівні Огневій.

⁵ Про те, що османи включали в Україну, збереглися деякі аутентичні джерела, серед яких є один реєстр фортець та укріплень, що входили до складу України у другій половині XVII ст. Він зберігається в Османському архіві Прем'єр-міністра (Basbakanlık Arşivi). Ми збираємося опублікувати його в одному з наступних номерів “Східного Світу”.

⁶ Іналджик припускається неточності, пропускаючи повз увагу цю невеличку відмінність в *елькабах суверенних* та *несуверенних* правителів. Через це він невірно робить висновок, що ядро *елькабу* німецького імператора й османського санджак-бея було одне й те саме [Іналсік 1993, 382]. Що Османи хизувалися своєю силою і намагалися піднятися над іншими володарями, це правда, але все ж таки не настільки, щоб при цьому не помічати різниці між намісником та сувереном.

⁷ Тут йдеться про досі не виданий, хоч і підготовлений до друку Л. Гайдою привілей (нішан-і шеріф) султана Мегмеда IV Петру Дорошенку 1669 р., за яким Османська імперія приймала під свій протекторат Україну. За можливість ознайомитися з матеріалами Л. Гайди я вдячний В. Остапчуку.

⁸ Центральний державний історичний архів України, ф. 229, оп. 1, спр. 12, арк. 31; документ було опубліковано Галенко, 1993, 149–150].

ЛІТЕРАТУРА

О. Галенко. Посилаю варті дружби благопобажання // Віче, № 5, 1993.

Канун-наме... “Канун-наме” Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. Москва, 1990

Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. Вип. 1. Київ, 1992.

Прицак О. Походження Русі. Т. 1. Київ, 1997.

Fekete L. Einfuhrung in die osmanisch-turkische Diplomatie der turkischen Botmassigkeit in Ungarn. Budapest, 1926.

Fekete L. Turkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy. Budapest, 1932.

Fleischer C. Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541–1600). Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1986.

Inalcik H. Power relationship between Russia: The Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature // H. Inalcik. **The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire.** Bloomington, 1993. (Вперше ця стаття була надрукована у збірці на пошану Олександра Бенігсена на честь його шістдесятиліття: "Passé turco-tatar present sovietique" Études offertes à Alexandre Bennigsen. Paris, 1986. P.175–211).

Kütükoglu M. S. Osmanlı beleglerinin dili (diplomatie). Istanbul, 1994.

Rypka J. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki // **Z dejin Vychodni Evropy a Slovanstva (Festschrift zum sechzigsten Geburtsstage des Prof. Dr. Jaroslav Bidlo).** Praha? 1928.

Rypka J. Weitere Beträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckij // **Archiv Orientalni, Vol. II, No 2, Praha, June 1930.**

